

دست‌رسی به کتاب‌های ادبی در کتابخانه‌های عمومی

غلامرضا امیرخانی^۱

تاریخ دریافت: ۷۹/۱۰/۲۵

چکیده: ادبیات در اشکال گوناگون آن، به‌ویژه شعر و داستان، از پرخواننده‌ترین کتاب‌ها در کتابخانه‌های عمومی به شمار می‌رود. بازایی منابع گوناگون ادبی و به‌ویژه داستانی، علی‌رغم تصمیمات جدید فهرست‌نویسی، هنوز هم با مشکل مواجه است. برای گسترش دسترس‌پذیری به منابع ادبی، براساس پژوهش به عمل آمده در ۴ کتابخانه عمومی شهر تهران، پیشنهادهایی ارائه گردیده است. برای استفاده بهینه از سرعنوان‌های موضوعی موجود و ارائه راه‌کارهای تازه در گسترش دستیابی به این‌گونه منابع، دو راه حل ارائه شده است. در این خصوص از تجربیات سایر کشورها نیز می‌توان بهره برد. ارتقای دانش و توانایی کارکنان بخش فهرست‌نویسی از نتایج مطلوب این طرح خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: دسترس‌پذیری، منابع ادبی، کتابخانه‌های عمومی، سرعنوان‌های موضوعی

مقدمه

ساده‌ترین تعریف از ادبیات را می‌توان این‌گونه بیان کرد: مجموعه‌ای از آثار ادبی یک سرزمین یا یک زبان یا یک دوره از تاریخ که توسط شاعران یا نویسندگان یک قوم پدید آمده است (فرهنگنامه کودکان، ۱۳۷۳).

ادبیات و شاخه‌های گوناگون آن در میان تمامی گروه‌های سنی و تحصیلی از پرخواننده‌ترین موضوعات محسوب می‌شود. این میزان علاقه به همراه دشواری‌هایی که مراجعان به

۱. مدیرکل خدمات عمومی کتابخانه ملی

کتابخانه‌ها و به‌ویژه کتابخانه‌های عمومی در دسترسی و بازیابی منابع ادبی مورد نیاز خود با آن مواجه هستند و نگارنده در طول چندین سال شاهد آن بوده است، سبب گردید تا به پژوهشی میدانی با استفاده از مراجعان و میزامانت ۴ کتابخانه عمومی در ۴ نقطه از شهر تهران دست بزنم. عوامل متعددی در میزان رویکرد به آثار ادبی مؤثر است. از جمله این عوامل می‌توان به:

۱. شهرت نویسنده، مترجم، مصحح و یا اقتباس کننده؛

۲. ناشر؛

۳. فروست؛

۴. معرفی اثر در مطبوعات و سایر رسانه‌ها به‌ویژه کتاب‌های درسی در مورد دانش‌آموزان؛

۵. موقعیت خاص اثر: به‌عنوان مثال پخش مجموعه‌های تلویزیونی که براساس اثری ادبی

ساخته شده است، تأثیر قابل توجهی در رویکرد خوانندگان به این آثار دارد؛

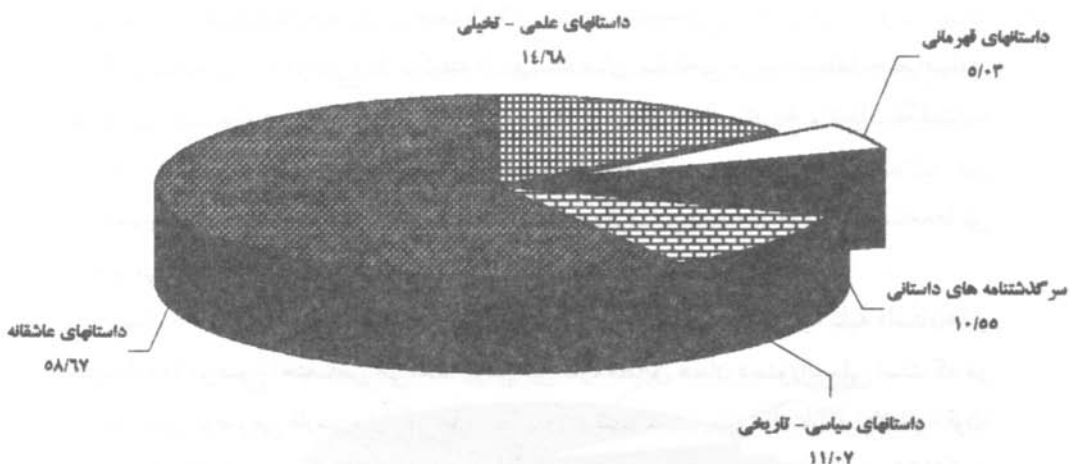
۶. شرایط سیاسی - اجتماعی: برخی رویدادها تأثیر محسوسی بر میزان رویکرد به

کتاب‌های ادبی دارد. مثلاً نام‌گذاری سال ۱۳۷۹ به نام سال امام علی(ع)، موجب گردید تا متون ادبی پیرامون زندگانی آن حضرت با اقبال بیشتری مواجه گردد.

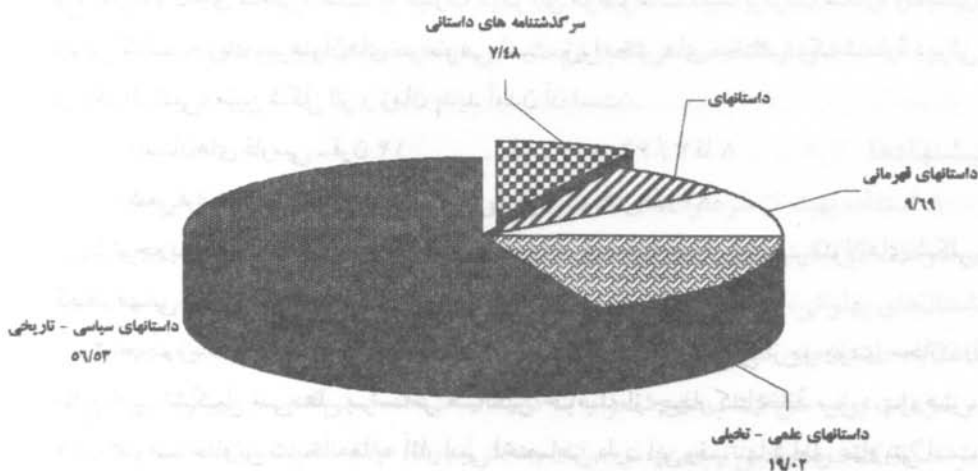
همان‌گونه که ذکر گردید در کتابخانه‌های عمومی، بیشترین میزان استفاده از کتاب‌ها مربوط به حوزه ادبیات است. اگر ادبیات را در ۴ شکل عمده آن، یعنی: شعر، نمایشنامه، داستان و سایر شکل‌های ادبی بررسی کنیم، داستان‌ها پرخواننده‌ترین شکل ادبی محسوب می‌شوند. میزان رویکرد خوانندگان براساس جنس و سن آنها متفاوت است. نمودارهای ۱ و ۲ بیان‌کننده میزان رویکرد خانم‌ها و آقایان به کتاب‌های داستانی است با مقایسه دو نمودار می‌توان دریافت خانم‌ها بیشترین علاقه را به داستان‌هایی با موضوعات عاشقانه و عاطفی دارند در حالی که آقایان داستان‌ها و ژمان‌های سیاسی - تاریخی را ترجیح می‌دهند. البته در سنین نوجوانی (دوره راهنمایی) میزان علاقه دخترها و پسرها تا حدودی متفاوت است. پسرها به داستان‌های قهرمانی و دخترها به داستان‌های واقعی علاقه بیشتری نشان می‌دهند (منتخب مجابی، ۱۳۷۹، ص ۳۹).

اکنون باید بررسی کرد خوانندگان آثار ادبی چگونه به کتاب‌های مورد نظر خود دسترسی می‌یابند. پاره‌ای از مراجعان کتابخانه‌های عمومی که نام دقیق اثر و یا پدید آورنده آن را می‌دانند به راحتی کتاب یا کتاب‌های خود را پیدا می‌کنند. اما درصد قابل توجهی که به دنبال عنوان یا نویسنده خاصی نیستند، با استفاده از موضوع اثر، قصد جست‌وجو و بازیابی دارند. این دسته از مراجعان کتابخانه‌های عمومی را اغلب دانش‌آموزان تشکیل می‌دهند. اشعار حماسی، اشعار عرفانی، داستان‌های عاشقانه، داستان‌های تاریخی و موضوعاتی از این دست، تنها اطلاعاتی است که این گروه از مراجعان در اختیار دارند. به بیان دیگر، آنچه که برای این گروه از خوانندگان

اهمیت دارد، موضوع و درونمایه اثر ادبی است، نه شکل آن و یا حتی پدید آورنده اثر. حال این پرسش مطرح است که قواعد فهرست‌نویسی و نظام سرعنوان‌های موضوعی در این مورد چه کمکی می‌کند؟

نمودار ۱. میزان رویکرد خانم‌ها به کتاب‌های داستانی در کتابخانه‌های مورد پژوهش

نمودار ۲. میزان رویکرد آقایان به کتاب‌های داستانی در کتابخانه‌های مورد پژوهش

کتابخانه ملی براساس استانداردهای فهرست‌نویسی به کتاب‌های داستان و نمایشنامه موضوع اختصاص نمی‌داد. مگر در مواردی خاص، مانند:

۱. داستان‌هایی که پیرامون زندگی شخصیتی واقعی نوشته شده باشد. مثل کتاب مردی در تبعید ابدی که به زندگی ملاصدرا، فیلسوف برجسته شیعی اختصاص دارد و موضوع آن به صورت زیر ساخته می‌شود.

صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹-۱۰۵۰ق. - داستان

۲. داستان‌هایی که موضوع آن برگرفته از رویدادهای تاریخی و یا منطقه جغرافیایی مشخصی باشد. برای نمونه می‌توان به کتاب زنجیرها با موضوع هند - تاریخ - اشغال انگلستان، ۱۷۶۵-۱۹۴۷ - داستان و یا کتاب نخستین مهاجران با موضوع:

ماساچوست - تاریخ - پلیموت جدید - داستان اشاره کرد. این قاعده در مورد نمایشنامه‌ها نیز رعایت می‌شود.

از سال ۱۳۷۷، بخش فهرست‌نویسی کتابخانه ملی در تصمیمی جدید، به کلیه داستان‌ها و نمایشنامه‌ها موضوع اختصاص می‌دهد. روش این کار، مطابق همان دستورالعملی است که در سرعنوان‌های موضوعی فارسی، ذیل مدخل «شعر» آورده شده است. یعنی: داستان + زبان اثر - قرن. مانند داستان‌های فارسی - قرن ۱۴ و نمایشنامه آلمانی - قرن ۲۰ (سلطانی، ۱۳۷۳، ص ۵۵۶) کند. هر چند دستورالعمل فعلی به بازیابی اطلاعات کمک می‌کند، ولی به دو دلیل عمده زیر، سطح دسترسی به منابع را به‌ویژه با در نظر گرفتن زمان بازیابی، افزایش قابل توجهی نمی‌دهد:

۱. شکلی بودن موضوعات. موضوعاتی که هم اکنون به آثار ادبی اختصاص داده می‌شود از نوع «سرعنوان‌های شکلی» است. به عبارت دیگر این موضوعات دقیقاً برگردان شماره رده‌بندی دیوئی کتاب به زبان سرعنوان‌های موضوعی است. زیرا بخش‌های مختلف یک شماره دیوئی در یک اثر ادبی، مبین شکل اثر و زمان پدید آمدن آن است:

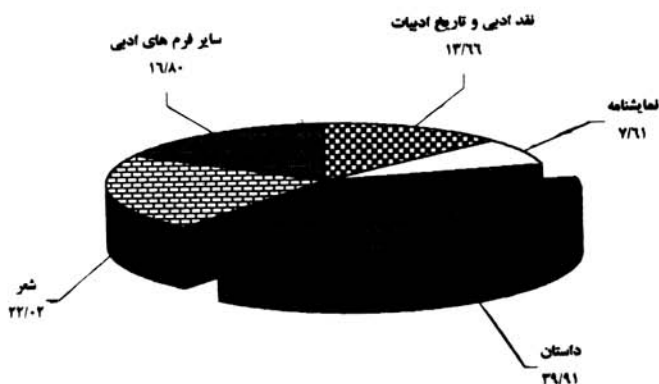
داستان‌های فارسی - قرن ۱۴   قرن ۱۴ → ۶۲ / ۳ فا ۸

شعر فرانسوی - قرن ۱۹   قرن ۱۹ → ۸۴۱ / ۸

با توجه به آنچه که در مورد ویژگی‌های مراجعان مورد بحث عنوان شد، سرعنوان‌های شکلی کمک مهمی در بازیابی اطلاعات نمی‌کنند.

۲. حجم زیاد اطلاعات. در کتابخانه‌های عمومی، تعداد قابل توجهی از موجودی مخازن را منابع ادبی تشکیل می‌دهد. براساس میانگین حاصله از چهار کتابخانه مورد پژوهش، ۳۰/۰۴ درصد عناوین کتابخانه‌ها به آثار ادبی اختصاص دارد. این رقم تنها شامل عناوینی است که در رده ۸۰۰ دیوئی قرار می‌گیرد و مواردی که در سایر رده‌ها فهرست‌نویسی می‌شود. نظیر:

داستان‌های اخلاقی که در ردهٔ اسلام (۲۹۷) قرار داده می‌شود را در برنمی‌گیرد. در نمودار ۳، درصد هر یک از شکل‌های ادبی در کتابخانه‌های مورد پژوهش مشخص گردیده است. با توجه به میانگین ۱۲۰۰۰ عنوان برای هر یک از مجموعه‌های فوق، تعداد متوسط کتاب‌های داستانی ۱/۴۴۰ عنوان خواهد بود. حال با در نظر گرفتن حداقل یک موضوع برای هر کتاب باید گفت به‌طور میانگین در هر یک از کتابخانه‌های مورد پژوهش، ۱۴۴۰ موضوع به‌صورت داستان‌های فارسی وجود دارد. به عبارت دیگر مراجعه‌کننده‌ای که از طریق برگه‌دان موضوع در جست‌وجوی یک کتاب داستان است، باید در میان ۱۴۴۰ کارت موضوع به جست‌وجو پردازد. البته این مشکل در بازیابی رایانه‌ای نیز به قوت خود باقی است و این حجم زیاد اطلاعات، موجب اتلاف وقت مراجعه‌کننده و کاهش دقت خواهد گردید.

نمودار ۳. درصد هر یک از فرم‌های ادبی در کتابخانه‌های مورد پژوهش

پیشنهادها

۱. استفاده بهینه از سرعنوان‌های موضوعی موجود. در سرعنوان‌های موضوعی فارسی با موضوعات گوناگونی نظیر: شعر نو، شعر آزاد، شعر انقلابی، شهر سپید، داستان‌های پلیسی، داستان‌های پهلوانی، داستان‌های تاریخی، داستان‌های جنایی، داستان‌های حماسی، داستان‌های عاشقانه، داستان‌های علمی و غیره مواجه می‌گردیم که فهرست‌نویسان کتابخانه ملی از این موضوعات برای متن کتاب‌های شعر و یا داستان استفاده نمی‌کنند. از طرفی بسیاری از خوانندگان کتاب‌های ادبی و به‌ویژه نوجوانان و دانش‌آموزان، علاقه‌مند به مطالعهٔ داستان‌هایی با موضوعات خاص هستند. برای نمونه اگر شخصی تمایل به خواندن داستان‌های علمی-تخیلی

باشد، با نظام فهرست‌نویسی موجود به هیچ‌گونه اطلاعاتی دست نخواهد یافت. زیرا آثار مشهور علمی - تخیلی ایزاک آسیموف هم تنها موضوعی که می‌گیرند، داستان‌های امریکایی قرن ۲۰ است.

این مشکل در مورد شعر نیز صادق است. مراجعه‌کننده‌ای که در پی آثار شعرای نوپرداز است، اطلاعات مفیدی را چه از طریق برگه‌دان و یا رایانه به دست نخواهد آورد. زیرا به این‌گونه مجموعه‌های شعر هم تنها موضوع شعر فارسی - قرن ۱۴ تعلق می‌گیرد.

همان‌گونه که ذکر شد، استفاده بهینه از سرعنوان‌های فعلی در راستای اختصاص موضوعات مناسب و اخص که در برگیرنده موضوع و محتوای انفرادی باشد، راهگشا خواهد بود.

۲. راهکارهای تازه در گسترش دستیابی به منابع ادبی. در این روش می‌توان از تجارب سایر کشورها سود جست. بهترین نمونه در حال حاضر "طرح اصول راهنمای دستیابی موضوعی به منابع داستانی، درام و غیره" است که به اختصار جی. اس. ا. اف. دی. نامیده می‌شود. این طرح در سال ۱۹۹۰ توسط کتابخانه کنگره ایالت متحده و با همکاری چند کتابخانه دیگر انجام شد. نکته قابل توجه در این طرح، همکاری گسترده چند کتابخانه عمومی در زمینه انعکاس خواسته‌ها و نیازهایشان به بخش فهرست‌نویسی کتابخانه کنگره بود. با تصویب این طرح، دیگر کتابخانه کنگره به تنهایی فهرست‌نویسی کتاب‌های داستانی را انجام نمی‌دهد. بلکه گروهی متشکل از چند کتابخانه عمومی و تعدادی کتابخانه دانشگاهی هماهنگ با ا. سی. ال. سی. این وظیفه را برعهده دارند.

کتابخانه بریتانیا نیز همانند کتابخانه کنگره برای فهرست‌نویسی کتاب‌های داستانی یک گروه تشکیل داده است. وظیفه این گروه، بررسی چگونگی دستیابی از طریق شکل یا نوع داستان‌هاست که هم دربرگیرنده آثار انفرادی و هم مجموعه‌ها باشد (مک ایوان، ۱۳۷۹، ص ۸۶) طرح جی. اس. ای. اف. دی. چهار روش برای دسترسی به منابع داستانی را پیشنهاد می‌کند: و شکل داستان، موضوع داستان (بر اساس واژگان کنترل شده)، سبک و محتوای داستان. این طرح برای روش اول، یعنی دسترسی از طریق شکل داستان، سرعنوان‌های خاصی را پدید آورده است. این سرعنوان‌ها با سرعنوان‌های مشابه در فهرست سرعنوان‌های موضوعی کتابخانه کنگره تطبیق داده شده است. از جمله اهداف مورد اشاره طراحان این بخش، تفکیک میان آثاری است که در یک شکل یا نوع ادبی تعلق دارند با آثاری که پیرامون این شکل یا نوع خاص به نقد و بررسی می‌پردازند.

ویژگی دیگر طرح، در نظر گرفتن قابلیت‌های نظام رده‌بندی دهدهی دیوئی و نظام رده بندی کتابخانه کنگره برای انطباق با ساختار پیشنهادی جدید است. بر مبنای دستورالعمل دیوئی،

هرگونه آثار و متون ادبی باید با توجه به شکل اثر رده بندی شود. ولی نظام رده بندی کتابخانه کنگره، آثار هر فرد را در کنار هم قرار می‌دهد. مثلاً در حالی که گلستان و بوستان سعدی در رده بندی کنگره در ذیل آثار سعدی از شماره‌های PIR ۵۲۰۰ تا PIR ۵۲۱۲ قرار می‌گیرند (صدیق بهزادی، ۱۳۷۶، ص. ۱۴)، ولی در رده بندی دیوئی، گلستان سعدی در ذیل آثار منشور قرن هفتم (۸۳۱/۸ فا) و بوستان سعدی در ذیل آثار منظوم قرن هفتم (۱/۳۱ فا) جای می‌گیرد (سلطانی، ۱۳۷۷، ص ۵۶). به دلیل تأثیرپذیری شماره‌های دیوئی از شکل آثار ادبی، طرح جدید با این نظام رده بندی هم خوانی بیشتری دارد.

با وجود پیشرفت در برنامه‌های جدید و امید واری به طرح‌های موجود، یک سؤال همیشه مطرح است: تا چه میزان باید به سرعنوان‌های موجود و ساختار حاکم بر آن پایبند بود؟ پاسخ به این پرسش را با توجه به دو نکته زیر باید ارائه کرد: نخست الزام همه کتابخانه‌ها به رعایت استانداردهای پذیرفته شده کتابخانه کنگره در تدوین سرعنوان‌های موضوعی است، زیرا بهره‌گیری از یک نظام واحد و استاندارد برای دست‌رسی موضوعی، از هر دو جنبه هزینه و رضایت کاربران نهایی مفید خواهد بود. نکته دوم، ناظر به مسئولیتی است که بر دوش همه کتابخانه‌ها قرار دارد. زیرا نمی‌توان صرفاً از کتابخانه کنگره، توقع صرف هزینه و وقت برای توسعه این نظام را داشت. اگر چه در بسیاری از کشورها، نظیر ایران، کتابخانه‌های ملی به تنهایی وظیفه گسترش نظام‌های فهرست‌نویسی و رده بندی و تدوین استانداردهای جدید و نهایتاً ارتباط با کتابخانه کنگره را برعهده دارند، باید کوشید تا تمام کتابخانه‌ها، اعم از عمومی، دانشگاهی، تخصصی و حتی کودکان در این فرآیند سهیم گردند. تجربه‌ای که در حال حاضر، کتابخانه کنگره آن را اجرا کرده و نتایج مثبتی نیز در پی داشته است.

دو نکته فوق، یک نتیجه مهم و اساسی دیگر را هم در پی دارد. از این پس فهرست‌نویسان با تعریف جدیدی از شغل فهرست‌نویسی روبه‌رو بوده و وظیفه سنگین‌تری را برعهده خواهند داشت. گرایش کارکنان شاغل در بخش فهرست‌نویسی به موضوعات خاص و تلاش در راه ارتقای مهارت‌ها و معلومات از دیگر پیامدهای این تعریف جدید خواهد بود. در این تعریف، فهرست‌نویسی به صورت فرایندی خواهد بود که در آن انتقال دو سویه اطلاعات، تجربیات و تصمیمات را شاهد خواهیم بود. فهرست‌نویسان بیش از گذشته به اهمیت شغل خود پی برده و با خلاقیت روزافزون خود به بهینه‌سازی فرایند فهرست‌نویسی و کمک بیشتر به کاربران نهایی که همان مراجعان کتابخانه هستند، خواهند پرداخت.

مآخذ

۱. سلطانی، پوری (۱۳۷۷). *رده بندی دهدهمی دیونئی ادبیات ایرانی*. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۲. —؛ فانی، کامران (۱۳۷۳). *سرعتوان های موضوعی فارسی*. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۳. صدیق بهزادی، ماندانا (۱۳۷۶). *رده PIR زبان ها و ادبیات ایرانی*. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۴. *فرهنگنامه کودکان و نوجوانان* (۱۳۷۳). تهران: شورای کتاب کودک، ج ۲.
۵. مک ایوان، آندرو (۱۳۷۹). "استفاده از سرعتوان های موضوعی کتابخانه کنگره: هزینه همکاری برای رسیدن به دسترس پذیری". ترجمه مجتبی اسدی انجیله. *گزیده مقالات ایفلا ۹۸ (آمستردام: ۱۶ - ۲۱ اوت ۱۹۹۸)*. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۶. منتصب مجابی، حسن (۱۳۷۹). "گرایش موضوعی در کتاب خوانی دانش آموزان دوره راهنمایی کرمانشاه". *فصلنامه کتاب*. شماره ۴۲ (تابستان).